

HERNÁDI MIKLÓS

A gyilkosság retorikája: náci kommunikáció és zsidó recepciója a holokauszt előtt és alatt

Az antiszemitákat évszázadok óta valamilyen sérelem készíti a zsidók szidalmazására. Ahhoz, hogy kútmérgezőknek, járványterjesztőknek titulálják a zsidókat, az kellett, hogy járványok üssék fel a fejüket. Ahhoz, hogy az ország megcsonkításának előidézőiként beszéljenek róluk, az kellett, hogy az ország meg legyen csonkítva. A sérelmek – minthogy ilyen az emberi sors, vagy inkább természet – mindig, mindenütt, tetszés szerinti mennyiségben rendelkezésre állnak. Például égbekiáltó sérelem, hogy pénztartozásba vertük magunkat, elszalasztottunk egy üzleti alkalmat vagy állást, a kelle-ténél többet kellett fizetnünk egy árucikkért, a feleségünk már nem rajong értünk stb. Az örök, csillapíthatatlan emberi elégedetlenség már-már fausti teherbírású változata az antiszemitizmus, miközben találékonysága, mimikriképessége a jámbor, kissé unalmas Fauston is túltesz. Mert ott is virulni képes – és mi ez, ha nem a mimikri csúcsteljesítménye? –, ahol nincs is sérelem, vagy legalábbis nem a mondott-sejtetett mértékben, értelemben. Az újabb magyar antiszemiták „üldözöttsége”, „kisebbségi sorsa” (már Németh Lászlóé is!) például legalábbis vitatható.¹

Az antiszemitizmusban megvalósuló gravaminális politizálás másik kelléke, hogy a – mindegy, miféle – sérelmet éppen a zsidók, és ne mások nyakába varrják. A náci külpolitikában a német „nemzettest” vérző sebeiért egyszerre volt felelős a brit kapitalizmus és a szovjet bolsevizmus, a nemzetközi szabadkőművességről nem is beszélve, és mindegyik mögött settenkedő-rejtőzködő zsidók álltak. Nemcsak azt mondom, hogy a zsidók ártnak nekem, hanem azt is, hogy mindenki, aki árt nekem, az

¹ Vö. *Kirekesztők. Antiszemita írások 1881–1992*, szerk. KARSAI László, Budapest, Aura, 1992, XXVII.

zsidó. (Így válik „zsidóvá” a futballbíró, aki a csapatom ellen ítél.) Az összeesküvés-elméletek lakmuszpróbája mindig beválik. Semmi nem utal összeesküvésre? Ez még inkább bizonyítja, hogy van összeesküvés, csak éppen oly ördögien ravasz, hogy még a lakmuszpapír sem mutatja ki.

Még egy előzetes megjegyzés: az antiszemita politizálásban – egy kicsit a családon belüli erőszak jogi vitáihoz hasonlóan – késhegyig menő harc folyik az áldozati státus birtoklásáért. Aki ezt a státust lehetőleg egyszer s mindenkorra szóló érvennyel megkaparintja, az már örök időkre, minden mocskos tette elkövetéséért jogos, sőt szent önvédelemre hivatkozhat, és még dicsérheti is magát, amiért oly sokáig tűrt liberálisan, jámborul, és csak azután ütött *vissza*.

Kommunikációelméleti megfontolások

A modern antiszemitizmust a most említett előzetes problémák (a sérelem bizonyítása és logikai összekötése zsidó tettesekkel, ami a nem zsidók áldozati státusát igazolja, majd pedig a tettesek, illetve az áldozatok logikai kiterjesztése személyekről egész nemzetekre, „fajokra”) kevéssé aggasztották. Végül is politikai, nem pedig tudományos kommunikációról volt szó. A lépésről lépésre haladó tudományos bizonyítási eljárást bizvást helyettesíthette az attribúció, amelyhez még gyanúper sem mindig kellett, nemhogy bizonyíték. A kommunikáció sikerének mércéje nem az igazság megközelítése és bizonyítása, hanem a meggyőzés volt és maradt mind a mai napig. A vélemények voltaképp még meggyőzőbbek is lehetnek a tényállításoknál, amelyeknek kellemetlen tulajdonsága, hogy nem mindig esnek kézre. Így például roppant meggyőző lehet Bartha Miklós 1939-es állítása, miszerint a „kazár zsidó”, akiről beszél, „hetvennégy évet töltött el anélkül, hogy szíve egyetlenegyszer is megdobbant volna azért a hazáért, amelyben született...”,² és hiába is kérdenők, hogy az Isten szerelmére, honnan tudja? Így gondolja, így adja tovább, és ez a politikai kommunikációban tökéletesen elég.

A politikai meggyőzésnek igen sok furfangja van, így például – hamarjában Bettinghaus 1968-as kézikönyvéhez fordulok³ – az üzenet feladója nem feltétlenül azt győzi meg, akinek az üzenetét szánta; a közvetlen, rövid távú hatást a hosszú távú

² *Uo.*, 16.

³ Erwin P. BETTINGHAUS, *Persuasive Communication*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1968, 13–25, 148–160; magyarul in *Kommunikáció, I. A kommunikatív jelenség*, szerk. HORÁNYI Özséb, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1977, 167–189.

hatás megváltoztathatja; az üzenet a deklarált céltól eltérő célt is elérhet; a meggyőzés sikere többfokozatú lehet, és összefügg a meggyőzési feladat nehézségével; a beköszöntő attitűdváltozás adott esetben nem az üzenet sikerét tükrözi, hanem alkalmazkodási-engedelmeskedési folyamatoknak tulajdonítható stb.⁴ A meggyőzés hatásfoka az üzenet feladójának szavahihetőségétől, társadalmi hatalmától vagy szerepétől éppúgy függhet,⁵ mint az üzenet címzettjeinek pillanatnyi vagy tartós *relevanciáitól*.⁶ Azért említem a címzettek tekintetében saját kategóriámat, mert Bettinghaus szempontjai⁷ szűknek tűnnek („Mi a fontos a [címzett] számára? Mit fog fel a meggyőzést célzó kommunikáció helyzetében? Milyen tényezőkre figyel oda? Mire látszik reagálni?”). A sikerre számító politikai kommunikáció *retorikai eszközei* (például csúcson induló vagy csúcsra érkező sorrend, indukció vagy dedukció, ellentmondó érvek bevonása vagy kizárása, logikai vagy pszichológiai szervezés stb.)⁸ azonban nem sok vizet zavarnak – túl azon, hogy egymáshoz viszonyított hatásfokuk a szakirodalomban legtöbbször vitatott –, ha nem sikerül, mintegy előzetes politikai piackutatás eredményeképpen, éppen arról a témáról és éppen olyan hangon szólni, amely és ahogyan az a megszólítottak számára *releváns*.

A politikai piactéren olyan egyének bókásznak a legnagyobb számban, akiknek egy szálig megvan a maguk sérelme, gravámene, de bizonytalanok arra nézvést, hogy voltaképpen kik is sodorták őket mostani nagy bajukba. Mindnyájuknak a maguk sérelme releváns, az viszont nagyon, és senki másé nem az. A cipészinás azon búsul, hogy mestere kirúgta, a tűzköárus azon, hogy kevesen vásárolnak tőle tűzkövet, a megcsalt férj pedig azon, hogy utolsónak értesült az eseményről. Nincs az a politikai lángelme, aki olyan beszédet tudna tartani a mi három emberünknek, amely egyszerre átkozza el a zsarnokoskodó cipészeket, a tűzköárust elhanyagoló polgárokat és a lesipuskás fiatalemberek közül éppen azt az egyet, aki a mi búsuló férjünket lóvá tette. Márpedig csak ilyen beszéddel érhetné el, hogy azok hárman együtt érezzenek egymással, és ne okolják például egymást mostani nagy bajukért. Vagy mégis relevánssá tehető a mások sérelme is az egyén számára? Hát persze, hogy azzá tehető, ha megmutatjuk, hogy a kirúgott cipészinás és a szerencsétlen tűzköárus sérelme *egy töről fakad* például a megcsalt férj sérelmével – meg még sok millió társukéval.

⁴ *Persuasive Communication, i. m.*, 167–176.

⁵ *Uo.*, 177.

⁶ Vö. HERNÁDI Miklós, A mindennapi élet fogalmának felbontása, *Magyar Filozófiai Szemle*, 22(1978)/3, 407–409. (Kötetben: *Uő, Kisbetűs történelem. A mindennapi élet elméletéhez*, Budapest, Gondolat, 1990, 32–116.)

⁷ *Persuasive Communication, i. m.*, 176.

⁸ *Vö. uo.*, 178–189.

Nem bonyolodom a bűnbakképzés szociálpszichológiájába, sem annak vizsgálatába, hogy a legalkalmasabb közös (és közösségképző) tettes csakis a zsidó lehet; ennek inkább kommunikációelméleti leképeződése érdekes most a számunkra. Entman tömör dolgozata alapján⁹ most azt a retorikai eszközt vizsgáljuk meg, amely a címzettek relevanciáit (egyéni sérelmeit) is tekintetbe véve fejt ki jelentős hatását. A „keretbe foglalás” vagy *framing* olyan kommunikációelméleti segédfogalomnak tűnik, amely nyilvánvaló leszármasztási kapcsolatban áll a sztereotipizálás vagy a címkézés (*labeling*) szociálpszichológiailag vizsgálható folyamatával, mégis túllép ezeken, mert a kommunikáció minden komponensével egyszerre számol. A „keretbe foglalás” alapvetően kiválasztást és kiugratást jelent (*selection, salience*). Amikor keretbe foglalunk valamit,

kiválasztjuk a vélt valóság bizonyos aspektusait, és úgy ugratjuk ki őket egy kommunikatív szövegben, hogy ezzel elősegítsük egy probléma meghatározását, oksági értelmezését, erkölcsi értékelését, valamint javaslatot tegyünk megszüntetésére.¹⁰

A szerző a „hidegháború” keretét említi példaképpen, amely – például egy távoli országban dúló polgárháborúra alkalmazva – azonnal megjelölte a problémát és az okokat (kommunista lázadók), erkölcsi ítéletet sugallt (ateista agresszorok), és megoldást is javasolt (amerikai támogatás a lázadóktól támadott kormány számára). Egyetlen mondat akár többet is elláthat a négy funkció közül, de akadhatnak e szempontból funkciótlan mondatok is a szövegben, mint ahogy a szövegben felhasznált keret nem feltétlenül terjed ki mind a négy funkcióra.

A segédfogalom újdonsága, hogy a szokásos három komponens mellett (feladó, üzenet, címzett) negyedik komponenst is felölel, amely maga a kommunikációt aláfestő *kultúra*. Ez mindazoknak az elgondolásoknak, közkeletű gondolkodási sémáknak, közhelyeknek, axiómáknak, prekoncepcióknak, cselekvési stratégiáknak a tárháza, amelyek az adott társadalmi közösség legtöbb egyede számára közősek.¹¹

Mármost a kiugratás (*salience*) ősi retorikai eljárása éppúgy igényelheti (ahogy fent említettük) bizonyos információk megfelelő elhelyezését, sorrendjét, megismétlését stb. a szóban forgó információk jobb észrevehetősége, nyomatéka, megjegyez-

⁹ Robert M. ENTMAN, Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm, *Journal of Communication*, 43(4), 1993. ősz, 51–58.

¹⁰ *Uo.*, 52.

¹¹ *Uo.*, 53.

hetősége stb. végett, mint azt, hogy a szóban forgó információkat egyszerűen, rövid úton *kulturálisan eleve ismeretes sémákkal*, szimbólumokkal kössük össze. A hagyományos retorika határfoka jócskán elmarad a modernebb és ravaszabb „asszociációs” eljárások határfokától. Csak így magyarázható, írja Entman, hogy egy bizonyos információ egyetlen, akár hangsúlytalan említése is jócskán kiugorhat a szöveg mégoly homályosan maradó részletéből is, ha történetesen egybeváág a címzettek nézetrendszérével.¹² Másrészt, a mégoly hangsúlyosan bemutatott információ is elsikkadhat, ha a címzettek – meglévő kulturális sémáik, kategóriáik, „forgatókönyveik” stb. miatt – nincsenek felkészülve asszociatív észrevételére, értelmezésére, elraktározására.¹³

Csupán azt jelentené a „keretbe foglalás” segédfogalma, hogy ha meg akarod győzni az embereket, azt mondd nekik, amit hallani akarnak? Korántsem ilyen egyszerű a helyzet. Mert az sem mindegy, hogy miként mondd nekik ugyanazt! Úgy kell hozzájuk beszélned, hogy rövid úton asszociálni tudják mondókádat valamivel, ami már eleve ott van, hittel megtámogatva, a tudatukban.

Entman remek példával szemléleti e „lehorgonyzó” retorikai technika biztos sikerét. Az emberek a mi kultúránkban például az orvostudományt az életek megmentésével, nem pedig kioltásával asszociálják. Amikor egy elképzelt járvány leküzdésére két-két, teljesen megegyező orvostudományi stratégiát kínáltak fel értékelésre a szakemberek kísérleti személyeknek, csak éppen az első két változat a *megmentett* emberek számát, a második kettő pedig a *meghaltak* számát hangsúlyozta, a preferenciák merőben ellentétesek voltak.¹⁴

Két metodológiai megjegyzést kell most tennem, de, mint minden metodológia, megjegyzéseim is túllépnek a pusztá módszertanon.

Az a kommunikációelméleti tévhit, amely például a tartalomelemzésben máig szívósan tartja magát, vagyis hogy az említések pusztá száma kvadrálna ezek fontosságával és hatékonyságával, a *framing* retorikai eszközének ismeretében már nem tartható. Egyetlen, mégoly eldugott említés is, mint láttuk, százszor hangosabban szólhat, mint száz másik, ha megfelelő kulturális beidegzésre rímel, azt új, virgonc életre keltve a címzettek közösségében. A náci kommunikáció kutatásában a *framing*-nek ez a törvényszerűsége véleményem szerint nélkülözhetetlen.

¹² *Uo.*

¹³ *Uo.*

¹⁴ *Uo.*, 53, 54.

A másik metodológiai megjegyzés pedig az lehet, hogy a náci antiszemita kommunikáció semmit sem tartalmaz, amit mások másutt már ne vetettek volna be, de egyetlen elemet sem tartalmaz, amelyet ne *totálisan* alkalmazna. (Az iszlamista antiszemitizmust éppen ezen az alapon lehet a náci antiszemitizmus hű folytatásaként értékelni.) A náci kommunikáció effajta „határtalansága” a német romantikából ered,¹⁵ ami élesen ellentmond Zygmunt Bauman náciizmus-interpretációjának:¹⁶ Bauman a modern bürokratikus racionalitásból vezeti le a zsidóüldözés egész náci vállalkozását.

Itt az ideje, hogy kommunikációelméleti megfontolásainkat átvezessük tulajdonképpeni témánkra, a náci kommunikációra.

A náci antiszemita kommunikáció nyersanyaga

A náci mitológiában a zsidó mindenestül mint biológiai lény jelenik meg, amelynek tettei tudatilag irányíthatatlanok, mert ösztöncselekvések. A zsidó semmi egyebet nem tesz, mint *parazitaként* szívja ki környezetének életerejét saját életének fenntartása érdekében.

E koncepció előzményei nem kevésbé köztiszteletben álló gondolkodóra, mint Herderre mennek vissza, majd számos szociáldarwinista társadalomfilozófusnál is felbukkannak (Proudhon, Marx, Bakunyin, Dühring, Lagarde), de náluk még felmerül a zsidók morális (tehát emberi lényükből fakadó) felelősségének gondolata, amiből elvben jobb útra térítésük, nevelhetőségük is következhet. (Ugyanez még fokozottabban áll Otto Weiningerre, aki akarati döntéstől teszi függővé, hogy egy zsidó megmarad-e etikátlan zsidónak, vagy németté válik a kanti etika alapján.) A Marxnál emlegetett zsidó parazitizmus mentő körülménye a tőke akkumulációs önmozgása, Dühringnél pedig az a megfigyelés, hogy a zsidó parazitizmus leginkább ott jelenik meg, ahol eleve nagy a társadalmi közeg korrupciója. (Dühring felmelegíti Richard Wagnernek a zsidók másodlagos, utánzó szellemi teljesítményéről szőtt elméletét is, de itt is mentő körülmény lehet, hogy a kiemelkedő német szellemóriásokon kívül – mint amilyen Wagner vagy Dühring – az összes többi német is, nem csak minden zsidó, másodlagos, utánzó szellemű, vagyis a zsidó szellemiekben nem tesz mást, mint a legtöbb német.)

¹⁵ Vö. Victor KLEMPERER, *A Harmadik Birodalom nyelve*, Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1984, 136–141.

¹⁶ Vö. Zygmunt BAUMAN, A Holocaust szociológiája, *Magyar Tudomány*, 1990/1, 15–25.

A fajelméleti előzményeket (Gobineau, Chamberlain), valamint Spengler felívelő és aláhanyatló kultúrákról szóló konyhafilozófiáját azért kell kevésbé fontosnak tekintenünk, mert ezek egy „fajként” (kultúraként) beszélnek a zsidóságról *a sok közül*, ha alacsonyabb rendűnek tartják is a zsidóságot a többi „fajnál” vagy kultúránál. Egzotikus irodalmi lecsapódás Oskar Panizza *Der operierte Jude* című novellája a XIX. század végéről, amely kegyetlen humorral ábrázolja a zsidó teutonná válás szomatikus lehetetlenségét, szemközt a teljes beolvadást ígérő tömeges asszimilációval. A fajelmélet más tekintetben azonban mégis fontos komponense lett a náci antiszemitizmusnak: a „fajok” áthidalhatatlan különállásának gondolata „minden kiegyenlítődést lehetetlenné tesz, a szakadást örökletessé teszi, törvényesíti, és Istentől valónak mondja”.¹⁷

A náci által alkalmazott fajelmélet a „fajok” – mint tudjuk, biológiailag-genetikailag alátámaszthatatlan – különállását kiélezett szembenállássá fogalmazza át.

A *framing* kommunikációs feladata esetünkben a következőt jelenti:

PROBLÉMA: Meg kell mutatni, hogy a németiség minden társadalmi, gazdasági, kulturális, erkölcsi fogyatkozása külső-idegen behatásnak, parazitizmusnak tulajdonítható.

OK: Meg kell mutatni, hogy a parazitizmus megannyi arca mögött ugyanaz a „faj” rejtezik, és hogy egyetlen más „faj” sem rejtezik mögötte.

MORÁL: Meg kell mutatni, hogy ez a „faji” parazitizmus engesztelhetetlen, ezért életveszélyesen fenyegeti a németiség fennmaradását.

MEGOLDÁS: Végül meg kell mutatni, hogy a németiség csak a parazitizmus leküzdésével, kíméletlen biológiai „önvédelmi” ellenlépésekkel maradhat életben, így viszont biztosan életben maradhat, és beteljesítheti „faji küldetését”.

A náci antiszemitizmus totális jellege, a faji szembenállás kiélezése a fenti agenda lexikai sajátágaiból („minden”, „egyetlen”, „engesztelhetetlen”, „életveszély”, „életben maradás”) is kikövetkeztethető. Az ellenséges „faj” megjelenítése hagyományosan *szubhumán* metaforákkal operál („a gazda konyháját, pincéjét, ládáit, zsákjait ellepő féreg” Luthernél, „sáska, rágcsáló, féreg, nyű” Sterlingnél, „piócánép” Bakunyinnál, „gennykeltő bacilus”. Lagarde-nál, „mérgekígyó, ragadozó” Dühring-

¹⁷ KLEMPERER, *i. m.*, 134.

nél, „rákos csomó, kinövés, daganat” az olasz Mantegazzánál, „tisztátalan, megromlott, bomlasztó-rothasztó, fertőző és mérgező figura” Arthur Dinter 1918-as regényében – *Die Sünde wider das Blut* –, amely a német *Elsodort falunak* mondható).¹⁸

Hitlernél a következő szubhumán metaforákat találjuk a zsidóságra: „bacilus, vámpír, rovar, vérszívó pók, tetű, vírus, fertőzés”, Rosenbergnél „a nemzettest seibe behatoló, izombénító hatóanyag, világpestis” – ezek a metaforák azonban nem azért náci ihletésűek, mert önmagukban brutálisabbak lennének a korábbi, hasonlóan brutális metaforáknál, hanem azért, mert szövegkörnyezetük a „védekezés” ellenlépéseit is totálissá élezi. Hitler a Reichstagban 1937. január 30-án még arról beszél, hogy a zsidóság terjesztette fertőzésre a németiség csak akkor lehet immunis, ha minden szorosabb érintkezést kerül a zsidósággal,¹⁹ egy 1944-ben, a Wehrmacht náci vezérkari törzse által kiadott oktatófüzet (*Instruktionsbuch*) szerkesztője azonban már így fogalmaz:

Ugyan ki hihet abban, hogy meg lehetne javítani, jobb útra lehetne téríteni egy parazitát, például egy tetvet? Ki hihet abban, hogy ki lehet egyezni vele? Vagy hagyjuk, hogy felzabáljon, vagy megsemmisítjük. Ahol csak zsidóval találkozunk, meg kell semmisítenünk. Nem követünk el ezzel bűnt az élet ellen, hanem csak a harc törvényét szolgáljuk, amely minden ellen fellép, amely az egészséges életől idegen. Harcunk az élet fenntartását szolgálja.²⁰

A totális náci antiszemitizmus másik ismertetőjegye, hogy a „gazdanépet”, a parazitizmus ártatlan-óvatlan áldozatát – még mindig a romantikus határtalanság jegyében, szemben a szubhumán ellenséggel –, a maga kiváló tulajdonságaiban már-már emberfölöttivé növeszti. „Egészséges” életosztón, „alkotó” lelki alkat, „építőmunka” (*Aufbauarbeit*) jellemzi a nordikus „fajt”, és legfőképpen „tisztaság”, amely, mint a patyolatfehérre mosott oltárterítő, azonnal kiütközteti a rajta esett zsidó szennyeződést.

¹⁸ Itteni perspektívánkból elemzi SZABÓ Dezső egy évvel később keletkezett regényét OZSVÁTH Zsuzsanna *Can Words Kill? Anti-Semitic Texts and Their Impact on the Hungarian Jewish Catastrophe* című írásában (in *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*, szerk. Randolph L. BRAHAM–Attila PÓK, New York, Columbia University Press, 1997, 88, 89). Itt említhetem a KARSAI idézett művéből már kiemelt BARTHA Miklós-szöveg metaforáit: „penészgomba”, „fecskefonal a lóherésben”, „a vadállatok nivóján álló sőpredék”, „bogár”, „patkány”, „undorító légytömeg”, „fagyöngy parazita”.

¹⁹ Alexander BEIN, „Der jüdische Parasit”. *Bemerkungen zur Semantik der Judenfrage, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte*, 13(1965), 145.

²⁰ *Uo.*, 145, 146, kiemelés tőlem.

Az önszeretetet mint biztos kulturális háttérséma

A náci antiszemita retorika abban is totális jellegű, hogy a „fajok” kiélezett szembenállását, kibékíthetetlen élethalálharcát rendre egymást logikailag többé-kevésbé kizáró tulajdonság-ellentétekkel szemlélteti és sulykolja be, vagyis a grammatika és a lexika kicsiny porondján is eljuttatja a „fajok” nagyszabású, világra szóló összecsapását. Az ellentétpárokról rövidesen többet is mondok, de már itt is felhívom a figyelmet arra, hogy a kiélezett bipolaritásoknak a kutatás csak a zsidó pólusával szokott foglalkozni (amint eddig én is tettem), jöllehet ezeknek „árja” pólusa a kommunikációs hatásnak legalább olyan tevékeny ágense, mint a zsidó pólus.

Azt állítom, hogy az ellentétpárok „árja” pólusa, például a „tisztá, rendes, dolgos, egészséges stb. német háztartásokra” vonatkozó explicit vagy implicit hivatkozás *azt a funkciót tölti be, hogy az üzenet rövid úton bekötődhessék a címzettek közös kulturális háttérsémáiba*, amelyek azután már elvégzik a szükséges besorolási, értelmezési munkát. Ez a hízelgő, ezért rendkívül gyorsan ható hivatkozás, amely adott esetben csak beleértődik a zsidók szidalmazásába, nemcsak a gyors felszívódást garantálja, hanem az üzenet egészének evidencia-erejű igazságként való, hosszú távú kezelését is. Ki ne hinne az olyan üzenetnek, amely őt – hogy Hankiss Elemér éles elméjű tanulmányára hivatkozzam²¹ – egyenesen Szent Györgyként szólítja meg, és ráadásul még azt a sejtését is megerősíti, hogy a többiek, de különösen azok, akik magukat képzelik Szent Györgyöknek, egytől egyig sárkányok? A kétfedelű üzenet egyik fedelének elsöprő igazságtartalma, mármint az, hogy a megszólítottak igaz, dolgos és jó akaratú emberek, elsöprő erővel hitelesíti azt a másik fedelet, hogy a többiek éppen ellenkezőleg: munkakerülő, mocskos és gonosz szándékú fenevadak. Ez olyannyira egybevág mindenkinek a magáról és ellenségeiről kialakított ego- és etnocentrikus meggyőződésével, hogy igazsága felől nem lehet kétség. A zsidók mocskos üzelmeiről hallva ki tiltakozna az ellen, hogy ő viszont tisztá? Talán nem minden német hitt abban, hogy minden zsidó mindenkor és mindenestül kivégezni való fenevad, de minden német elhitte azt a *párhuzamos* sugallatot, hogy „fajtársaival” vagy „néptársaival” egyetemben ő maga jóra való, talpig becsületes, a légynek sem ártó, tisztá életű és sokra hivatott ember. A *judenrein* melléknév, amely a zsidók hiányát a beköszöntő tisztasággal asszociálja,²² egyetlen szóban foglalja össze ezt a lélektani effektust.

²¹ HANKISS Elemér, Szentgyörgyök és sárkányok. Adalékok a mindennapi tudatban létrejövő agresszív mítoszok természetrajzához, in Uő, *Érték és társadalom. Tanulmányok az értékszociológia köréből*, Budapest, Magvető, 1977, 265–278.

²² HERNÁDI Miklós, A Holokauszt politikai szociológiájához, in *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára*, szerk. KARSAI László és MOLNÁR Judit, Budapest, MÁZSIHISZ, 2002, 273.

Nagyon jellemzőnek tartom, hogy a német vagy magyar náci vezetők a nürnbergi per, illetve a magyarországi népbírószági perek során Martin Gilbert vagy Gartner Pál kérdéseire a legőszintébben és a legtisztább tekintettel bizonygatták, hogy *minden rossz szándék hiányzott belőlük*, amikor népük és vezérük érdekében (vagyis szükségképpen a zsidók ellenében) ezt vagy azt elrendelték, véghezvitték.

A zsidókra szórt minden szidalom egy-egy, a németiséget (vagy a magyarságot) illető bókkal vegyült. Az egyetemes kulturális háttérsémára, az *önszeretetre* való hagyatkozás, az üzeneteknek az emberi hiúságban való lehorgonyozása egyúttal a népvezért is legitímálta, hiszen lehet-e gonosz, elvetemült zsarnok (mint ellenségeink mondják) az a jóra való ember, aki bennem tévedhetetlenül felismeri és honorálja a másik jóra való embert? Ha valamit bírál is bennem, azt közös ellenségeink aknamunkájának, közös áldozat mivoltunknak tulajdonítja, vagyis esetleges rossz tulajdonságaim terhe alól is fölment. Például azzal, hogy „az 1933 előtti, évtizedes fertőzés még ma is hat a népre” – mint azt az SS és a rendőrség világnézeti nevelésére kiadott tanterv megfogalmazta.²³

A fenti fejtegetéssel arra is válaszoltam, hogy mi olthatta ki a náci antiszemita üzenetek német címzettjeiből az óhatatlanul fellépő *kognitív disszonanciát*, tudniillik azt a kételyt, hogy talán nem minden zsidó feltétlenül mocskos fenevad, és talán nem minden német feltétlenül Grál-lovag. Végül is 1933-ban, a náciizmus hatalomra kerülésének évében, mint Hannah Arendt írja,

a német bankrendszer már majdnem *judenrein* volt (noha éppen ezen a területen voltak száz éven keresztül kulcspozíciókban a zsidók), és a német zsidóság [amely alig egy százaléka volt a németiségnek – H. M.] lélekszámának és társadalmi státusának hosszú ideig tartó egyenletes növekedése után oly sebesen kezdett hanyatlani, hogy a statisztikusok néhány évtizeden belüli teljes eltűnését prognosztizálták.²⁴

A kognitív disszonancia kioltásáról a német mivoltot a *feltétlen és teljes* büntelenséggel és tisztasággal összekötő retorika gondoskodott. Jellemző, hogy kognitív disszonancia többnyire azokban a németekben jelentkezett, akik a *keresztény* bűnös-ség-eszme fogságában nem tudták teljes mértékben elfogadni tulajdon százszázalékos büntelenségük sugallatát, s így a kapcsolódó üzenetnek, a zsidók százszázalékos bűnösségének sem tudtak – ezúttal a felebaráti szeretet eszméjének fogságában –

²³ Walther HOFER, *Der Nationalsozialismus*, Frankfurt a. M., Fischer Bücherei, 1957, 281.

²⁴ Hannah ARENDT, *Antisemitism, I. The Origins of Totalitarianism*, New York, Harcourt, Brace and World, 1968, 4.

teljes mértékben hitelt adni. Őket azután a náciak a *Humanitätsduselei* ('emberiességi bódulat') valamelyik változatával vádolták meg – természetesen valamennyi változat a zsidó *Blendwerk* ('káprázati munka') terméke volt.

Mármost abból, hogy egy adott évben ritkábbak vagy szaporábbak voltak-e az antiszemita kirohanások a náci vezetőgarnitúra beszédeiben, gyakorlatilag semmit nem lehet leszűrni a zsidók kiirtására irányuló náci hadjárat pillanatnyi állására, stratégiájára nézve. Egy tartalomelemzés például éppen 1937-től talált kevesebb zsidó-ellenes kirohanást Hitler beszédeiben, holott éppen a kristályéjszakától fordultak igazán gorombára a dolgok.²⁵ Gyakorisági adatokkal nem sokra megyünk, mert a fent vázlatosan jellemzett bipoláris és totális antiszemita retorika rövid idő elteltével önjáróvá vált. Egy-egy elszórt előfordulás tökéletesen elegendő volt – a német gondolkodási kultúrába beépült relevanciája miatt – az egész elraktározott harci előítélet-rendszer villámgyors mozgósításához.

A most említett effektus vizsgálatához a legkülönfélébb náci sajtótermékek áttekintése közben az alábbi bipolaritásokat lehet figyelembe venni:²⁶

Lelki adottságok

tisztaság	szenny, romlottság
egészséges lélek	beteg lélek
szeretet	gyűlölet
hit	materializmus
jóhiszeműség	cinizmus
közösségi érzés	egoizmus
családszeretet	bujálkodás
hűség, tisztesség	csalárdság
igazmondás	hazugság
becsület	aljasság
egyenes beszéd	rabulisztika, hátsó szándék
kreativitás	utánzás

²⁵ Louk HAGENDOORN, A Démon takargatása: hogyan fedte fel Hitler a náci ideológia részleteit 1920–1939-es beszédeiben, in *Gyűlölet és politika*, szerk. CSEPELI György–ÖRKÉNY Antal, Budapest, A Minoritás Alapítvány Kisebbségkutató Intézete–Friedrich Ebert Alapítvány, 2002, 12–33.

²⁶ Vö. például HOFER, *i. m.*

Tettek

építés	rombolás
értékteremtés	élősködés
tisztes haszon	uzsora, üzérkedés
dolgosság, szorgalom	henyélés
földhöz, anyaghoz közel	elvont tranzakciók
nagylelkűség, önzetlenség	haszonlesés, fukarság
lemondás, kitartás	élvezetek
harc	megfutamodás
hősiesség	gyávaság
edzettség	elpuhultság
erő	ravaszság
önfeláldozás, bajtársiasság	árulás

A táblázat bármelyik cellája láncreakció-szerűen előhívta az egész oszlopot, illetve az ellentett pólusokat és oszlopaikat. A cellák függőleges oszlopai nem alkotnak szoros vagy teljes logikai láncot; a vízszintes polarítások sem mindig töltik ki a hozzájuk tartozó logikai halmazt, vagyis itt nem tudományos hézagtalansággal, végigvitte-ssel, hanem inkább a mindennapi racionalizálás asszociatív, célra orientált munkamódszerével van dolgunk. A kutatási feladat nem kvantitatív. Említettük, hogy pusztán előfordulási gyakoriságok, amelyekkel a tartalomelemzés operál, e téren nem adhatnak mélyebb tanulságokat. Inkább kvalitatív eredmények elérésére, elsősorban a meggyőző erő különböző fokozatainak feltárására kell törekedni. Az állatvilágra, a szubhumán attitűdökre vagy ösztönselekvésekre való hivatkozások „emberiesítve” helyezhetők el a fenti táblázatban, olyanformán, ahogyan a mindennapi tudat például az állatmeséket adaptálja az emberek társadalmára. Hogy csak egyetlen példát említsék Hofer sok kiadást megért szöveggyűjteményéből, részletet közlök egy 1941-es népszerű ismeretterjesztő szövegből, amelyet Rosenberg írodája terjesztett a lakosság körében:

Az efféle faji összeütközések elbírálásához ma már nem elegendők a történet-tudomány eddigi módszerei. Más szemléletmódok kínálkoznak, olyanok, amelyek a természettudományos gondolkodásból erednek. Ahogy a természetben, az állat- és növényvilágban egyként képviselteti magát az alkotó és az élősködő princípium, így van ez a népek életében is. Az alkotó és az élősködő princípium a

teremtés minden porcikájában benne rejlik, és a fajok és a népek életét is a természet részének kell tartanunk.

Az efféle összeütközés jó példáját kínálja az emberi test. Ezt a magasan fejlett sejtekből összetevődő állomalakulatot egyszer csak például baktériumok szállják meg, amelyek önmagukban nem képesek állam alapítására. Arra azonban nagyon is képesek, hogy tanyát üssenek az emberi testben, elszaporodjanak, és a test bizonyos részeiben különösen szilárd állásokat építsenek ki maguknak [*festsetzen*]. Mérgeiket kiválasztva olyan reakciókra készítetik az emberi testet, amelyek nagyon emlékeztetnek azokra a reakciókra [*Vorgänge*], amelyek hasonló okokból a népek életében lépnek fel. Az ily módon megszállt test vagy legyűri a behatoló parazitákat, vagy azok gyűrik le őt. Ha azonban legyűrté őket, akkor arról sem feledkezhet meg, hogy környezetét is megtisztítsa tőlük, hogy ezzel is elejét vegye egy újabb, jövőbeni fertőzésnek.

Effajta összeütközések és reakciók során egyszerűen nem lehet humanitárius elveket felhozni, mint ahogy ez egy testnek vagy egy egész, járványos betegségtől sújtott helyiségnek a fertőtlenítése során is képtelenség lenne. Teljesen újfajta gondolkodásra van szükség. Csak ilyen gondolkodással lehet eljutni a végső elhatározáshoz, amely a mai időkben kötelező érvényű, nevezetesen ahhoz, hogy biztosítsuk nagy, alkotó fajunk fennmaradását [*Bestand*], valamint azt, hogy világra szóló feladatát beteljesítse.²⁷

A kutatást a közeli jövőbe helyezve, dolgozatomat még két járulékos szemponttal szeretném kiegészíteni.

A zsidó recepció

A németországi náci korszak zsidó kommunikációjának átalakulását a szorongatott és cenzúrázott zsidó *sajton* elég nehéz lemérni (a megfelelő magyar kutatás eredményeit nemrégiben Róbert Péter adta közre).²⁸ Biztosra vehető, hogy a korabeli német zsidók szóbeli és írásos kommunikációján mély nyomokat hagyott a náci kommunikáció egész harsány és durva univerzuma. Az érdemi kutatásnak abból a megdöbbentően hangzó, mégis plauzibilis hipotézisből kell kiindulnia, hogy az át-

²⁷ *Uo.*, 279, 280.

²⁸ RÓBERT PÉTER, A holokauszt a magyar sajtóban, in *Tanulmányok a holokausztról*, szerk. Randolph L. BRAHAM, I, Budapest, Balassi, 2001, 37–72.

ható náci kommunikáció sok tekintetben *a maga képére formálta* grammatikájában, lexikájában, retorikai eszközeiben a zsidó népcsoport kommunikációját. A szem- és fültanú ez esetben is a felbecsülhetetlen szolgálatot tett Victor Klemperer, aki a következőket jegyezte naplójába a negyvenes évek elején:

Egyre jobban megfigyeltem, ahogy a munkások beszéltek a gyárban, ahogy a Gestapo-pribékek beszéltek, és ahogy nálunk, a zsidó ketrecekben kifejezték magukat az emberek. Semmilyen nagy különbséget nem lehetett észrevenni; nem, lényegében egyáltalán semmit. Kétségtelenül mindenkit, a híveket és az ellenfeleket, a haszonélvezőket és az áldozatokat, ugyanaz a [nyelvi] minta vezette.²⁹

E megdöbbentő, de minden jel szerint alapos megfigyelés próbára tétele során abból lehet kiindulni, hogy az „árja” oldalon a náci kommunikátorok üzeneteik értelmezési keretét a németek *önszeretetében* mint biztos kulturális háttérsémában horgonyozták le. Ez a partikuláris önszeretet tágult azután a saját „faj” szeretetévé. Megjegyzendő, hogy a nácik antiszemitizmusa – mintegy az egész kommunikációs rendszer csalárdságát magába sűrítve – nagyon hangsúlyosan *szeretetcselekvésként* próbálta legitimálni magát: csak nem kifogásolható a „faj” (magyar náciknál: a „fajta”) állhatatos *szeretete*?³⁰ Maga a „fajvédelem” (*Rassenschutz*) kifejezés sem tartalmaz támadó, agresszív vonásokat, legfeljebb „önvédelemre” utal. A zsidóüldözések egész üzemét pozitív diszkriminációként is lehet elemezni a németiség szempontjából.³¹

A náci kommunikáció – amint erre bizonyosságul szolgálhat számtalan túlélő-beszámoló, szépirodalmi feldolgozás stb. – „zsidó” oldalon igen bonyolult és kínzó lelki folyamatokat indított el. Ezek – kutatási hipotézisként állítom – a *zsidó önszereteti háttérséma* frusztrációjával, vagyis heves kognitív disszonanciával függtek össze. Nem volt ritka a szélsőséges büntudat, amely vallásos köntöst is ölthetett, vagy a szélsőséges, szuicid depresszió; másoknál a náci „hazafiasság” lemásolásának igyekezete is jelentkezett, akár mint lehetséges kiút az üldözöttségből (és a kognitív disszonanciából), akár mint a hagyományos zsidó öngyűlöletnek az új, a totális üldözöttségre alkalmazott megnyilvánulása.³² Igen gyakori volt, különösen a táborokban, az ellenséggel való azonosulás is a szélsőségesen eltérő hatalmi pozíciók készítésére.

²⁹ KLEMPERER, *i. m.*, 15.

³⁰ Vö. CSEPELI György, Bevezetés, in *Előítéletek és csoportközi viszonyok. Válogatott tanulmányok*, szerk. CSEPELI György, Budapest, Közgazdasági és Jogi, 1980, 18.

³¹ Vö. HERNÁDI, A Holokauszt politikai szociológiájához, *i. m.*, 255–276.

³² Vö. Theodor LESSING, *Der jüdische Selbsthass*, München, Mathes und Seitz, 1984.

Külön kutatási téma lehet a zsidó táborlakók (munkaszolgálatosok) fekete humorának elemzése a most említett értelmezési keretben.³³

A kutatási feladat a náci kommunikáció hatására zsidó oldalon fellépő bonyolult és kínzó lelki folyamatok *kommunikációs* leképeződésének feltárása.

Nagyon jellemző Klemperer következő naplójegyzete a náci korszakból:

A [zsidó] Stühler meg én segítettünk feleségeinknek a mosogatásban. Stühlerné, ez a derék bajor asszony, akin látszott a bajor származás, türelmetlen férjét vigasztalta: – Ha majd újra a ruhaüzleted ügyében utazhatsz, mert majd eljön az is, akkor majd megint lesz cselédünk! – Stühler egy darabig heves mozdulatokkal, némán törülgette a tányérokat. Majd szenvedélyesen mondta: – Sohasem fogok többet utazni..., igazuk van [a náciknak], ez természetlen dolog, kufárkodás..., kertet fogok ültetni, vagy ilyesmit... a természethez közel akarok lenni.³⁴

Miközben tervezett kutatásom értelemszerűen *egykorú* forrásokra fog irányulni, megtervezése során, az irányok kijelölésére utólagos beszámolók is értékesek lehetnek. A náci kommunikáció *perspektívájának* zsidók általi, ironikus vagy kesernyés átvétele már önmagában is kommunikációs jelenség. Klemperer említi, hogy a negyvenes évek elején a német zsidók *egymás közt is* a zsidó családnevek náci megjelölését alkalmazták, például „Herzfeldjudé”-nak vagy „Rosenbergjudé”-nak szólították egymást. Dalos György enyhén megháborodott idős nőrokona környezetének minden személyét és tárgyát – náci mintára – a „zsidó-” előtaggal látta el: „Édes fiam, vedd ki a zsidószekrényből a zsidócsokoládét, mert megjöttek a zsidórokonok.”³⁵ A náci perspektíva átvétele még jellemzőbb egy tarkón lőtt, de életben maradt magyar zsidó megszólalásában: „Pancser nyilasok!”³⁶ A túlélők jellemző vicce volt a háború utáni években: „Nekem gyanús ez a zsidó, 44-ben egy nyilással látták a Duna-parton.”

³³ Vö. például *Gázláng: lágerfogyók írásai*, szerk. MARTON Frigyes–POPPER Péter, Budapest, Saxum, 2003.

³⁴ KLEMPERER, *i. m.*, 200.

³⁵ DALOS György, *Előtörténetek*, Budapest, Magvető, 1983, 102, 103.

³⁶ *Uo.*, 112.

A náci kommunikáció felújulása

Amikor manapság újra halljuk „a fajtám szeretete csak nem lehet tilos” típusú megszólalásokat, meg a „nacionalista” jelző védelmére felhozott érveket, már élhetünk a gyanúperrel, hogy ezek háttértartománya náci bipolaritásokból felépített kommunikációs univerzum. Előadásomat néhány utalással zárom annak bemutatására, hogy a jelenkori politikai kommunikációban is fellelhetők a náci antiszemitizmus újra-éledő maradványai.

Nem foglalkozom az iszlamista arab antiszemitizmussal, sem európai támogató kórusával, mert a náci gyökerek annyira nyilvánvalók, hogy az előadásom elején megadott négyponos náci kommunikációs agendát bizvást áttestálhatnánk a gravaminális politikát űző, zsidó parazitizmusra hivatkozó iszlamizmusra, ha a „németség” szót „arab”-ra vagy „palesztin”-ra cserélnénk. Finomabb, németországi megnyilvánulásokra szeretnék utalni. Josef Joffe, a *Die Zeit* főszerkesztője nemrégiben terjedelmes esszében mutatta ki, hogy a palesztin–zsidó konfliktus, sőt, az Európa–Egyesült Államok konfliktus kapcsán is pontosan azok a náci kommunikációs technikák éledtek fel Németországban, amelyek az összeesküdt „világzsidóságot” agresszió elkövetésével vádolva, fedett formában a holokauszt mentegetésének piszkos visszamenőleges munkáját, vagyis lélektani értelemben a bűn átruházását és az önfelmentést kívánják elvégezni.³⁷

A náci antiszemita kommunikáció, emlékezhetünk, annak idején a németség áldozati státusának megkaparintásával indult, szemben egy elenyésző számú, megrendült gazdasági hatalmú, csaknem felszívódott németországi zsidósággal. Nos, pontosan ezt a kommunikációs stratégiát követik azok a németországi politikai megnyilvánulások, amelyek először az úgynevezett történészvitában, a nyolcvanas évek közepén, majd legújabbban már napjainkban is a náci Németország áldozatként való beállítását célozzák. E téren a következő „érvek” hallatszanak: a náci koncentrációs táborok sokkal kíméletesebbek voltak, mint Lenin és Sztálin táborai; Drezda és más „békés” német városok lebombázása sokkal barbárabb cselekedet volt, mint bármi, amit a hadviselő németek a zsidók vagy mások ellen elkövettek; a kelet-európai németek háború utáni erőszakos Németországba telepítése meg nem szolgált büntetés volt, és mind a mai napig nyilvánvalóvá teszi, hogy a németség legalább annyira

³⁷ Josef JOFFE, *The Demons of Europe*, *Commentary*, 117(2004), január, 29–34.

áldozata a II. világháborúnak, mint a zsidóság.³⁸ Nagyon könnyű felismerni mindhárom „érv” magyar változatát is a magyar szélsőjobboldal, vagy olykor a szélsőliberalizmus kommunikációjában.

Befejezőként engedjenek meg még egy megjegyzést: nem a kommunikáció kutatóin múlik, hogy nem elemezhetik lezárt fejezetként a náci antiszemitizmust, s azt aktuálpolitikai felhangok kíséretében kénytelenek kutatni.

³⁸ Vö. Bartosz JALOWIECKI, Lies the Germans Tell Themselves, *Commentary*, 117(2004), január, 43–46.